

Die Schepperie van Wester Embden
 Als volgt.

Die Weg in 't Oost op Van. Delle af na Weste
 Noort. Zuid.

Wibbe Michiels	_____	Jan Cornelis
Eppe Sijmens	_____	adidem
Jan Cornelis	_____	adidem
Sijger Roelofs	_____	Jan Harms
Ynze Sijmens	_____	adidem

**De zijlschotregisters, dijkrollen en
registers van schouwbare objecten
in Groningen tot circa 1800**

R.F.J. Paping

I N H O U D

INLEIDING	281
Definiëring van de bron	281
1 HISTORISCHE SITUERING	283
2 ADMINISTRATIEVE ONTSTAANSGESCHIEDENIS	288
Ontstaansgeschiedenis van de bron	288
Uitvoering en procedures	289
Zijlschotregisters	289
Dijkrollen	291
Registers van schouwbare objecten	291
3 VISUELE KENNISMAKING	293
4 BRONKRITISCH COMMENTAAR	297
Interpretatie en betrouwbaarheid van de gegevens in de bron	297
Gerelateerde en toetsingsbronnen	299
Mogelijke gebruikswijzen van de bron in historisch onderzoek	299
NOTEN	301
BIJLAGEN	305
A Vindplaatsen	305
Zijlschotregisters en lijsten van schouwbare objecten	305
Dijkrollen	305
B Gedrukte bronnen en literatuur	307
C Begrippenlijst	308

INLEIDING

Definiëring van de bron

Veel van de cultuurgrond in de provincie Groningen viel vanaf circa 1200 tot het midden van de negentiende eeuw onder een zijlvest of een dijkrecht, organisaties die zorg droegen voor de waterhuishouding.¹ De afwatering van de landerijen met behulp van zijlen en de bescherming door dijken tegen het zeewater was namelijk van cruciaal belang voor het vrijwaren van land tegen hoge vloed. Daarbij kwam dat een aantal zee-armen, zoals de Fivel- en Dollardboezem, alsmede enkele getijdenrivieren (Reitdiep/Hunze en Delf) tot diep in het Groninger land reikten. Er waren twee soorten zijlen.² Ten eerste werden duikersluizen (oftewel pompen die werden afgesloten door een klep die door het vloedwater werd dichtgedrukt) in de zeedijken gelegd. Daardoor kon het water bij eb wel weglopen, maar niet naar binnenstromen. Ten tweede beheerden de zijlvesten sluisen met deuren in de zeedijken. Het spreekt voor zich dat dergelijke zijlen met enkelvoudige deuren slechts bij gelijke binnen- en buitenwaterstanden door de scheepvaart konden worden gebruikt. De schutsluis met dubbele deuren deed pas vanaf de zestiende eeuw zijn intrede in Groningen. De zijlvesten zelf werden vaak naar deze grotere zijlcomplexen genoemd. In de veertiende eeuw ontstaan enkele grote zijlvesten of zijlvestenijen door de samenvoeging van eerdere kleinere organisaties.³ Deze grote zijlvesten waren verdeeld in een aantal schepperijen, die elk weer een aantal zijl-eden of zijlrechten omvatten. De indeling van kleinere zijlvesten was meestal iets eenvoudiger. Sommige dijkrechten waren eveneens verdeeld in eden. Enkele dijkrechten beheerden alleen een stuk oude of nieuwe zeedijk. Andere dijkrechten waren tevens verantwoordelijk voor de afwatering van hun gebied.

De kosten van het waterstaatsbeheer omvatten aan de ene kant de uitgaven voor de aanleg en het onderhoud van de beheerde zijlen, pompen, wateren en dijken. Aan de andere kant ging veel geld op aan het bestuur en beheer van de zijlvesten en dijkrechten. In het bijzonder ging het daarbij om de honoraria van de zijlvesten, scheppers, zijlrechters en dijkrechters, die één of meer keren per jaar zorgden voor de controle van de vele waterstaatkundige en andere infrastructurele werken (de zogenaamde schouw). Het gewone onderhoud van onder meer de dijken gebeurde trouwens meestal door de gebruikers van de beschermde landerijen (de ingelanden). De gebruikers werden daartoe verantwoordelijk gesteld voor enige dijkpanden, waarvan de omvang veelal samenhang met de grootte van hun gronden.

In zogenaamde dijkrollen werd vastgelegd wie van de ingelanden welk deel van de dijk moest onderhouden. Andere objecten zoals pom-

pen, tillen (verwijderbare bruggen), sloten, vonders (planken met leuning), dammen, ommetreden (passage-mogelijkheid van een dam), balken (kleine bruggen) en diepen of 'togten' vielen onder de verantwoordelijkheid van omwonenden en waren vaak ook schouwplichtig. De schouw van het onderhoud van een deel van de wegen en voetpaden behoorde eveneens tot de taak van de zijlvesten en dijkrechten. Andere lokale wegen en kleine bruggetjes werden gecontroleerd door de kerspelen, een geografische entiteit die teruggaat op de oude parochies. Het onderscheid in de werkzaamheden tussen kerspel en zijlvest was niet altijd even strikt.⁴ Dit was nog sterker het geval in het Oldambt, waar de kerspelen als eenheid een belangrijke rol speelden in het waterschapswezen. De in verband met de controles opgemaakte lijsten van schouwbare objecten geven behalve een omschrijving van de betreffende objecten, vaak tevens precies de namen van de onderhoudsplichtige omwonenden en andere aanpalenden aan. Deze omwonenden zijn meestal tevens de bezitters van hun huis. In Groningen was namelijk het eigen-huisbezit wijd verspreid. De grond (het heem of erf) waarop het huis stond hadden de huiseigenaren echter wel vaak in pacht, of ook wel in beklemming.

Om hun kosten te bestrijden hieven de zijlvesten en dijkrechten schot van de ingelanden, die land in gebruik hadden. Al in de zestiende eeuw was in Groningen een groot en toenemend deel van de landerijen in beklemming aan meiers (een soort van pachters) uitgegeven. Deze beklemde meiers betaalden de feitelijke eigenaren een huur, die in de loop van de achttiende eeuw steeds vaker vast kwam te liggen. De meiers droegen daarnaast vrijwel alle lasten die op de grond lagen, zo ook het zogenaamde zijlschot. Dit zijlschot was afhankelijk van de oppervlakte land in gebruik: jaarlijks moest een vast aantal stuivers per gras, juk, deimt, akker of andere oppervlakte-eenheid worden betaald. In tal van archieven van zijlvesten en dijkrechten kunnen registers van gebruikers van zijlschotplichtige landerijen worden aangetroffen. Daarnaast werd in het jaar 1755 een vrij volledige inventarisatie gemaakt van alle landerijen die onder de diverse zijlvesten en dergelijke in een groot deel van de provincie vielen. Zowel de gebruikers als eigenaren van de zijlschotplichtige grazen worden in deze registers van grastallen genoemd.

In dit broncommentaar ligt de nadruk op de registers van grastallen van 1755. Bij gebrek aan andere Groningse archivalia met een systematische bezitsadministratie vormen deze zijlschotregisters een belangrijke bron voor het achterhalen van het grondbezit op individueel niveau. Daarnaast zal aandacht besteed worden aan de overige bewaard gebleven zijlschotregisters, de dijkrollen en de lijsten van schouwbare objecten. De laatste zijn vooral interessant omdat ze vrijwel de enige systematische bron vormen voor de namen van de bewoners van huizen in een groot deel van het Groningse platteland in de tweede helft van de achttiende eeuw.

1 HISTORISCHE SITUERING

Omstreeks de twaalfde eeuw werd door de aanleg van een lange zeedijk (de zogenaamde zeeborg) het grootste deel van de provincie Groningen eindelijk redelijk goed tegen het periodiek binnenkomende zeewater beschermd. Het beheer van wat later veelal de oude dijk genoemd werd, was in handen van diverse dijkrechten. Meestal beheerden deze dijkrechten de dijk in één of meer kerspelen. De ingelanden woonachtig in het kerspel waarlangs de dijk liep waren in principe verantwoordelijk voor het onderhoud. Slechts als bijvoorbeeld door de omstandigheden de lasten zeer zwaar waren, schoten de meer in het binnenland liggende kerspelen te hulp.⁵ De laatsten profiteerden natuurlijk ook van de beschermende functie van de zeekering.

De aanleg van de zeeborg zorgde er ook voor dat de afwatering van overtollig water in een groot deel van het gewest een groter probleem werd. De wateroverlast werd verergerd door de landschappelijke structuur van Groningen. Ten zuiden van de hooggelegen kleigronden lag oorspronkelijk een hoogveengebied, dat gaandeweg door inklinking lager was komen te liggen. Het gevolg was dat het maaiveld in de kuststreken (het Hogeland) beduidend hoger lag dan in het midden van Groningen (het Legeland). Dit maakte in het laatste gebied de aanleg van binnendijken noodzakelijk. Om deze redenen werden een aantal zijlvesten opgericht die voor de afwatering zorg droegen met behulp van pompen en sluizen (zijlen) en al dan niet natuurlijke afwateringskanalen (tochten en maren).

Gezien hun belangrijke taak speelden de zijlvesten tot in de achttiende eeuw een politieke rol.⁶ Dit konden ze doen door de geringe graad van organisatie van het bestuur op het platteland met zijn 'redgers' (rechters) met voornamelijk een notariële en juridische taak⁷ en de nauwelijks bestuurlijk tot ontwikkeling gekomen kerspelen. De opperste of overste schepper was de voorzitter van het zijlvest en tot 1594 vaak afkomstig van de kloosters.⁸ De rechten van de kloosters vervielen daarna aan de provincie, die echter tussen 1656 en 1660 veel van deze benoemingsrechten verkocht aan de plaatselijke landjonkers. Bestuurlijke posities binnen het zijlvest waren voor de jonkers aantrekkelijk. Dit kwam niet alleen door de opbrengsten via de inning van zijlschotten, de traktementen en het opleggen van boetes (breuken), maar mogelijk tevens door de politieke macht die met die posities samenhangen.

Oorspronkelijk waren de benoemingsrechten in de zijlvesten en dijkrechten verbonden aan het bezit van grond. In eerste instantie werden de zijlrechters gekozen door de gezamenlijke ingelanden, met uitzondering van enkele hoge posities als schepper, die verbonden waren aan de kloosters.⁹ Al in de Middeleeuwen werd de verkiezing vervangen door

een systeem waarbij iedere eigenaar van een boerderij of heerd met een bepaalde omvang één keer in de zoveel jaar de positie van zijlrechter mocht vervullen. Deze aan de boerderij verbonden toerbeurten werden geregistreerd in klauwboeken, net als de redgerrechten.¹⁰ Deze boeken ontleenden hun naam aan de klauwen of kluften (buurschappen) waarin de kerspelen verdeeld waren. Gaandeweg werden de heerlijke zijl- en dijkrechten echter losgekoppeld van de grond en verhandeld, zodat in de zeventiende en achttiende eeuw veel benoemingsrechten in één of enkele handen kwamen.¹¹ Wanneer alle rechten in een zijl-eed of schepperij geheel in één hand lagen, werd gesproken van een 'staande' eed of schepperij.

Deze concentratie van rechten in handen van de landjonkers versterkte nog de schier onaantastbare macht van de scheppers en zijlrechters die deze sowieso al hadden binnen de zijlvesten. De langzamerhand rechteloos geworden ingelanden waren tot het midden van de achttiende eeuw zo vrijwel geheel aan de willekeur van de veelal adellijke scheppers en zijlrechters overgeleverd.¹² Deze hadden hun traktementen flink verhoogd en legden de ingelanden regelmatig onterechte boetes op ten eigen bate. De ingelanden konden zich nauwelijks tegen deze willekeur verweren, als gevolg van de afschaffing in 1531 in de drie belangrijkste zijlvesten van een hoger beroep op de onafhankelijke Hoofdmannenkamer (de latere Hoge Justitiekamer).¹³ Vanwege de eigenmachtig verschafte jurisdictie en hun grote macht en omvang heetten het Aduarderzijlvest, het Winsumer en Schaphalsterzijlvest en het Generale Zijlvest der Drie Delfzijen al voor het einde van de zestiende eeuw de drie 'geprivilegieerde zijlvesten'.¹⁴

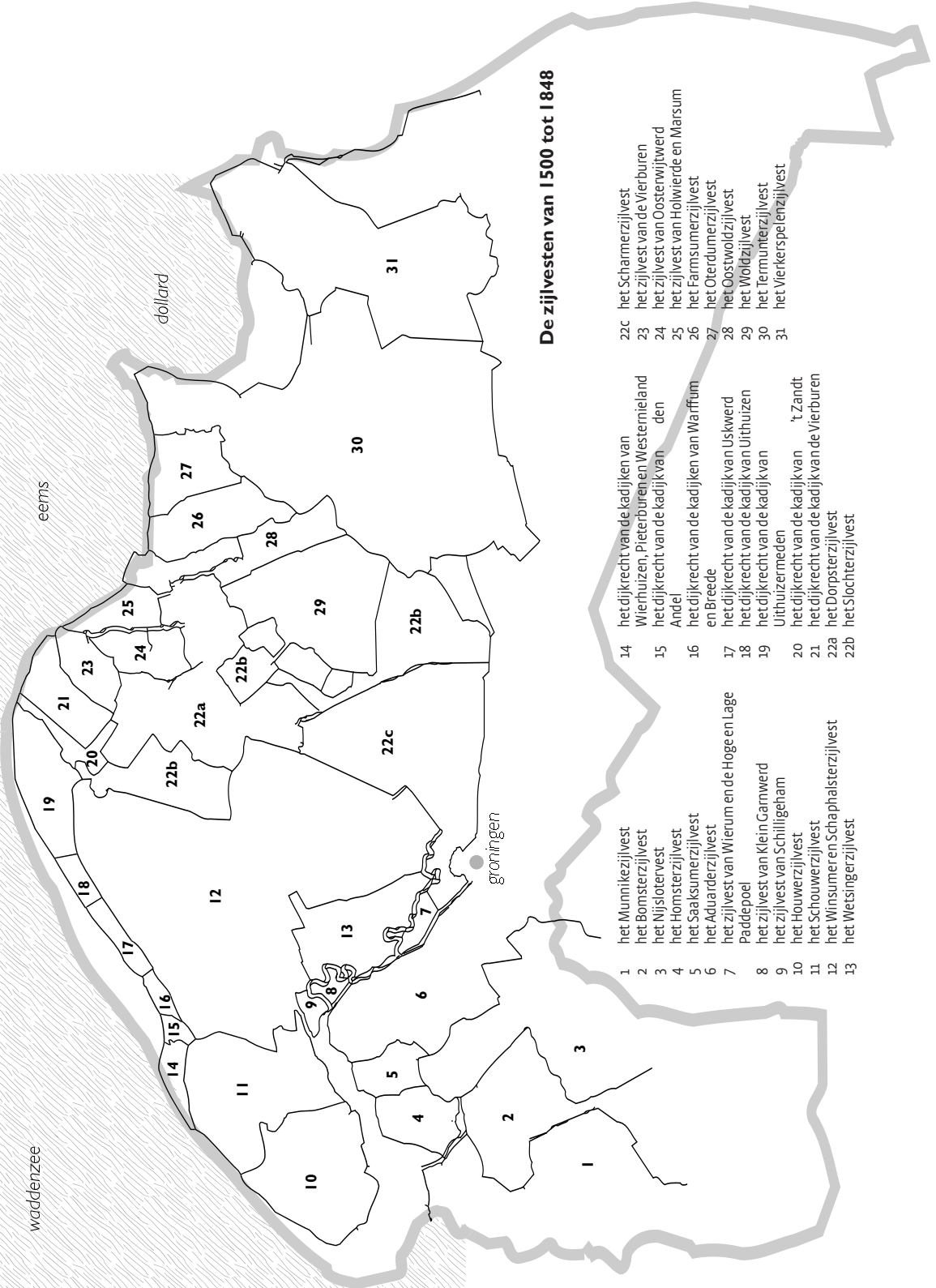
Het Generale Zijlvest der Drie Delfzijen, omvattende het Dorpsterzijlvest, het Slochterzijlvest en het Scharmerzijlvest, ontstond in het begin van de veertiende eeuw en besloeg een groot deel van Fivelingo.¹⁵ In Hunsingo was het Winsumer- en Schaphalsterzijlvest veruit het omvangrijkst. In het Oldambt was het Termunterzijlvest en in het Westerkwartier was het Aduarderzijlvest het grootst. Beide laatste waren echter minder overheersend dan de twee eerstgenoemde zijlvesten.

Langs de kust waren er een groot aantal kleinere zijlvesten en dijkrechten met een apart territorium. Van het westen naar het oosten viel het land achtereenvolgens in Hunsingo onder het Houwerzijlvest en het Schouwerzijlvest, de dijkrechten van de kadijk van Pieterburen e.o., van de kadijk van Den Aniel, van de kadijk van Warffum en Breede, van de kadijk van Usquert, van de kadijk van Uithuizen en van de kadijk van Uithuizermeeden. In Fivelingo kwamen daarna de dijkrechten of zijlvesten van de kadijk van 't Zandt, van de kadijk van de Vierburen, van de Vierburen zelf, van Holwierde en Marsum, van Farmsum en van Oterdum. In het Oldambt bevond zich naast het Termunterzijlvest ook nog het Vierkarspelenzijlvest (sinds 1657 het Tienkarspelenzijlvest) tegen de Duitse grens aan.¹⁶ Veel van de zojuist genoemde dijkrechten hingen samen met de aanleg rond 1640 van een kadijk op de nieuw aangeslibde

kwelderwal voorbij de oude dijk of zeeborg. Hierdoor kwam een deel van de uiterdijkslanden binnendijks te liggen. In de jaren na de waterfloed van 1717 werd deze zogenaamde nieuwe dijk versterkt en werd er voor gezorgd dat deze de zeeverende functie van de oude dijk geheel overnam.

In het binnenland werden verder nog langs het Reitdiep onder Hunsingo de zijlvesten van Wetsinge, van Wierum en de Hoge en Lage Paddepoel, van klein Garnwerd en van Schilligeham aangetroffen. In het binnenland van Fivelingo bestonden nog het zijlvest van Oosterwiltwerd, het Woldzijlvest en het Oostwoldzijlvest. Naast het Aduarderzijlvest waren er in het Westerkwartier het Saaksumerzijlvest, het Homsterzijlvest, het Bomsterzijlvest en het Nijesloterzijlvest aanwezig. De laatste drie zijlvesten vormden rond 1565 samen het Kommerzijlvest.¹⁷ Via het Nijesloterzijlvest waterden ook het Drentse Roderwolde en Leutingewolde af.¹⁸ Tevens was er langs de Friese grens sprake van het zogenaamde Munnikezijlvest. Het Munnikezijlvest functioneerde echter niet zoals andere zijlvesten, maar viel onder het beheer van de Staten van de provincie Friesland als rechtsopvolger van het Gerkesklooster. Er was echter wel sprake van schotplicht.¹⁹

Hoewel tot nu toe niet genoemd viel een groot deel van het gebied rond de stad Groningen, het zogenaamde Gorecht, ook onder de genoemde zijlvesten, in het bijzonder onder het Aduarderzijlvest, het Winsumer- en Schaphalsterzijlvest en de zijlvesten der Drie Delfzijlen, van Wetsinge, van Wierum en de Hoge en Lage Paddepoel. In de Veenkoloniën en het Westerwolde was het waterstaatsbeheer niet zo sterk tot ontwikkeling gekomen en werkelijke zijlvesten zijn hier dan ook voor het einde van de achttiende eeuw niet aangetroffen.²⁰

De zijvesten van 1500 tot 1848

- 1 het Munnikezijvest
- 2 het Bomsterzijvest
- 3 het Nijslotervest
- 4 het Homsterzijvest
- 5 het Saaksumerzijvest
- 6 het Aduarderzijvest
- 7 het zijvest van Wierum en de Hoge en Lage Paddepoel
- 8 het zijvest van Klein Garnwerd
- 9 het Houwerzijvest
- 10 het Schouwerzijvest
- 11 het Winsumeren Schaphalsterzijvest
- 12 het Wetsingerzijvest
- 13
- 14 het dijckrecht van de kadijken van Wierhuizen, Pieterburen en Westermieland
- 15 het dijckrecht van de kadijken van Andel
- 16 het dijckrecht van de kadijken van Warffum en Breede
- 17 het dijckrecht van de kadijken van Uskwerd
- 18 het dijckrecht van de kadijken van Uithuizen
- 19 Uithuizermeden
- 20 het dijckrecht van de kadijken van 't Zandt
- 21 het dijckrecht van de kadijken van de Vierburen
- 22a
- 22b
- 22c
- 23
- 24
- 25
- 26
- 27
- 28
- 29
- 30
- 31

- het Scharmerzijvest
- het zijvest van de Vierburen
- het zijvest van Oosterwijtwerd
- het zijvest van Holwerde en Marsum
- het Farmsumerzijvest
- het Oterdumerzijvest
- het Oostwoldzijvest
- het Woldzijvest
- het Termunterzijvest
- het Vierkerspelenzijvest

De dijkrechten

1	het dijkkrecht van het Oosterstadshamrik	14	het dijkkrecht van Hornhuizen	24	het dijkkrecht van de kadijk van Uskwerd	37	Solwerd
2	het dijkkrecht van Wierum en de Hoge en Lage Paddepoel	15	het dijkkrecht van Wehe	25	het dijkkrecht van Uthuizen	38	het dijkkrecht van Farmsum
3	het dijkkrecht van het Wetsingerzijkwest	16	het dijkkrecht van Kloosterburen	26	het dijkkrecht van de kadijk van Uthuizen	39	het dijkkrecht van het Klein Oldambt
4	het dijkkrecht van Klein Garnwerd	17	het dijkkrecht van Eenrum, Wierhuizen, Pieterburen en Westermieland	27	het dijkkrecht van Uthuiszeden	40	het dijkkrecht van Groot Oldambt
5	het dijkkrecht van Schillingeham	18	het dijkkrecht van de kadjiken van Wierhuizen, Pieterburen en Westermieland	28	het dijkkrecht van de Nieuwedijk van Uthuiszeden	41	het dijkkrecht van het Westerstadshamrik
6	het dijkkrecht van Maarhuizen	19	Wierhuizen, Pieterburen en Westermieland	29	het dijkkrecht van Oostermieland of den Hoom	42	het dijkkrecht van het Aduarderzijkwest
7	het dijkkrecht van Maarslag	20	het dijkkrecht van Saaxumhuizen, den Andel en Raskwerd	30	het dijkkrecht van 't Zandt	43	het dijkkrecht van Humsterland
8	het dijkkrecht van Warfhuizen	21	het dijkkrecht van de kadijk van den Andel	31	het dijkkrecht van de kadijk van 't Zandt	44	het dijkkrecht van de Ruigewaarden
9	het dijkkrecht van Zuurdijk	22	het dijkkrecht van Warffum en Breede	32	het dijkkrecht van de kadijk van de Vierburen	45	het dijkkrecht van de Ruigewaarden
10	het dijkkrecht van Niekerken Vliedorp	23	het dijkkrecht van de kadjiken van Warffum en Breede	33	het dijkkrecht van de Vierburen		
11	het dijkkrecht van Vierhuizen			34	het dijkkrecht van Oosterwijkwerd		
12	het dijkkrecht van Ulfrum en Houw			35	het dijkkrecht van Holwierde en Marsum		
13	het dijkkrecht van Leens			36	het dijkkrecht van Uitwierde, Biesum en		

2 ADMINISTRATIEVE ONTSTAANSGESCHIEDENIS

Ontstaansgeschiedenis van de bron

Vanaf het ontstaan van de dijkrechten en zijlvesten zal er schot zijn geheven van de ingelanden. Al werd getracht zoveel mogelijk werkzaamheden door de ingelanden zelf te laten uitvoeren, dan nog was er geld nodig voor bepaalde kosten die de waterschapsbesturen maakten. Desondanks zijn er maar weinig middeleeuwse kohieren en registers van zijlschot bewaard gebleven. Dit hangt vermoedelijk samen met de gebrekkige wijze van archiefvorming binnen de zijlvesten en dijkrechten, die als volledig autonome organisaties geen bewaarplicht kenden. Daarbij hielden de scheppers, zijlrechters en dijkrechters lange tijd dit archief zoveel mogelijk gesloten. Zo konden de ingelanden geen kennis nemen van de bestaande regelingen, waren ze niet bekend met hun rechten en konden ze makkelijker beboet worden. De grote mate van autonomie van de scheppers en zijlrechters zorgde er daarbij voor dat men de stukken en boeken nogal eens als particulier bezit beschouwde, wat de archiefvorming eveneens niet ten goede kwam. Hierdoor zijn er eveneens maar zeer fragmentarisch zijlschotregisters, registers van schouwbare objecten en dijkrollen uit de zestiende tot de negentiende eeuw bewaard gebleven in de waterstaatsarchieven.

Bij de invoering van het Reglement Reformatoir in 1749 werden de bevoegdheden van het hoogste rechterlijke orgaan in de provincie, de Hoge Justitiekamer, belangrijk uitgebreid.²¹ Deze Justitiekamer ging onder meer een grote rol spelen bij de controle op de waterschappen in de Ommelanden. Het door prins Willem IV afgekondigde Reglement Reformatoir was een uitvloeisel van de politieke woelingen in voorgaande twee jaren. Eén van de grote stenen des aanstoots van de opstandige boeren vormde toen namelijk de reeds genoemde grote willekeur en knoeierijen in de zijlvesten. De Hoge Justitiekamer ging nu dienen als een soort rekenkamer voor de vele schepperijen, zijlvesten, dijkrechten en dergelijke. In 1755 kwam het in dat opzicht tot een nieuw reglement voor deze waterschappen. Daarbij werden onder meer de traktementen van de scheppers veelal verlaagd en de emolumenten afgeschaft. In het kader van het reglement werden eveneens dijkrollen ingezameld en schouwregisters opgesteld die beiden verder door de Hoge Justitiekamer werden bewaard. Tegelijkertijd werden er voor ieder zijlvest en dijkrecht lijsten van zijlschotplichtige grastallen opgemaakt, waarbij zowel de gebruiker als de eigenaar met name vermeld staat. De zijlvesten in het Oldambt, waar de stad Groningen de controle had, bleven uitgesloten van het nieuwe reglement, omdat daar de wantoestanden minder groot waren.

Uitvoering en procedures

Zijlschotregisters

Ondanks de reeds geschetste ongunstige situatie inzake de archiefvorming tot 1755, zijn er toch oude zijlschotregisters overgeleverd. De oudste, althans mij bekende, middeleeuwse lijsten in het zogenaamde Wierumerzjilboek dateren van ca. 1400, ca. 1445, ca. 1460 en ca. 1470.²² Ze omvatten delen van het Slochterzjilvest. Net als in de andere twee registers van vóór 1500, die van de stadshamrikken van Groningen (ca. 1455, gedeeltelijk 1519) en van de oude dijk van Eenrum, Pieterburen en Westernieland (ca. 1490) worden hierin de eigenaren en niet, zoals na 1500, de gebruikers vermeld.²³ Het belangrijkste register van de gebruikers van zijlschotplichtige grastallen is ongetwijfeld dat van alle schepperijen van het grote Winsumer en Schaphalsterzjilvest uit de jaren 1553-1555.²⁴ Enigszins vergelijkbare overzichten zijn er van Reide, Fiemel, Baamsum en Dallingeweer, onder het Termunterzjilvest (ca. 1540 of iets ouder), van het Wetsingerzjilvest (1650) en van delen van de schepperij van Loppersum of 't Zandt (1593).²⁵ Van het Aduarderzjilvest bestaan er nog oude lijsten van de schepperijen van Den Ham (1566 en 1604), Hoogemeeden (1566), Garnwerd-Oostum (1604) en Ezinge (1579, 1625, 1631, 1641 en 1643) en van de eed van Hoogkerk (ca. 1530).²⁶

De normale administratie van de ontvangst van het zijlschot vond plaats op het niveau van de schepperijen of van de zjil-eden. Het waren de zjilrechters die in de eden het schot inzamelden en dit overdroegen aan de scheppers.²⁷ Daarvoor hadden ze als beloning onder meer dertig grazen land vrij van zijlschot. Deze scheppers controleerden de zjilrechters en vertegenwoordigden de schepperij in de vergadering van het gehele zjilvest. Vermoedelijk werd door sommige zjilrechters in leggers genoteerd wie er zijlschot moest betalen. Veranderingen in de (beklemden of eigenerfde) gebruikers van een stuk land en daarmee van de betalingsplichtigen werden in die legger bijgehouden. Zo'n legger is er in ieder geval voor de schepperij Baflo-Rasquert onder het Winsumer en Schaphalsterzjilvest (1707-1752) en voor het kerspel Zuidbroek (1720-1747) onder het Termunterzjilvest.²⁸

In andere schepperijen en zjil-eden lijkt vooral gewerkt te zijn met veranderingen ten opzichte van het bewaard gebleven kohier van het voorgaande jaar. In elk nieuw kohier werden dan onder elkaar de namen van de gebruikers en de bijbehorende hoeveelheid grastallen, voor zover onveranderd, opgeschreven en zonedig aangepast. De oude kohieren zijn vermoedelijk weggegooid. Losse kohieren zijn wel soms bewaard gebleven. Dit gold bijvoorbeeld voor de jaren 1688, 1707 en 1709 voor de eden van Tinallinge en Ernstheem onder de schepperij Baflo-Rasquert, voor de jaren 1722 en 1730 voor de eden Warfhuizen en Maarslag onder de schepperij van Ter Borg, voor 1740 voor delen van de schepperij Ulrum en voor 1733 voor de eden Leermens en Enum van de schepperij 't Zandt en voor het kerspel Bellingwolde in 1747.²⁹ Langlopende reeksen

kohieren zijn slechts bewaard gebleven voor het Farmsumerzijlvest lopend over de jaren 1693-1780 (met hiaten), voor de tussen de dijken gelegen delen van Warffum en Breede in de jaren 1702 en 1717-1736, en voor het dijkrecht van Oosterwiltwerd voor de jaren 1748-1759.³⁰

De ingevoerde controle van de Hoge Justitiekamer op het waterstaatswezen resulteerde in de eerste helft van de jaren vijftig in een grote bestuurlijke activiteit. Op 12 maart 1751 moesten de zijlvesten hun oude fundatiebrieven en dergelijke inleveren.³¹ De scheppers trachtten in de daaropvolgende jaren zoveel mogelijk alles bij het oude te laten, wat op fel verzet van de ingelanden stuitte. De laatsten haalden uiteindelijk grotendeels de overwinning via een op 15 augustus 1754 ingestelde commissie van onderzoek. Deze had tot taak een nieuw reglement voor de schepperijen, dijk- en zijlrechten in de Ommelanden te vervaardigen. De commissie verordonneerde onder meer op 27 december 1754 het opsturen van de schouwregisters en op 16 januari 1755 het inzenden van de schotregisters van alle waterschappen in de Ommelanden.³²

Nadat op 18 augustus 1755 het nieuwe reglement werd uitgevaardigd, volgde op 30 augustus 1755 een plakkaat op de registers der 'schotschietende' grazen en van de schouwbare objecten. Dergelijke registers moesten vanaf dat moment altijd openbaar raadpleegbaar zijn. De zijlvestrekeningen die men naar de Hoge Justitiekamer moest zenden, lagen acht dagen ter inzage. De betaling van het zijlschot moest acht dagen na aanzegging betaald worden. Daarna werd beslag gelegd op goederen, en na nog eens drie dagen werden deze ten voordele van het zijlvest verkocht. In het nieuwe reglement behielden de jonkers wel ten dele de heerlijke benoemingsrechten.³³ Pas in 1795 zouden de door hun aangewezen zijlrechters en scheppers plaatsmaken voor door de ingelanden gekozen volmachten. Dit was trouwens slechts tijdelijk, daar Willem I de heerlijke rechten in 1822 weer herstelde.

Veel van de registers van grastallen zijn vervaardigd in het voorjaar van 1755. In tegenstelling tot de meeste oudere kohieren bevatten ze niet alleen de namen van de gebruikers van land in bekleemrechtelijke zin, maar eveneens de namen van eigenaren. De bij de Hoge Justitiekamer ingeleverde registers van grastallen zijn bijeengebracht in een drietal archiefnummers.³⁴ Een tweetal registers is echter afgedwaald en zit verscholen tussen andere stukken.³⁵ In de praktijk bleken niet alle registers in 1755 verzonden te zijn. Enkele lijsten zijn uit de periode november-december 1756.³⁶

In de jaren na 1755 bleef de Hoge Justitiekamer de diverse zijlvesten controleren. Dat resulteerde in de verzending van de jaarlijkse rekeningen. Vooral in de eerste jaren na 1755 gingen deze rekeningen vergezeld van de kohieren van het betaalde zijlschot. In deze kohieren werd meestal alleen de betalingsplichtige gebruiker en de omvang van het grondgebruik vermeld, maar niet de eigenaar. Ten dele zijn ze in het archief apart gelegd, maar vele kohieren zitten verscholen tussen de jaarlijks op te sturen rekeningen van de zijlvesten.³⁷

Voor de tweede helft van de achttiende eeuw zijn er veel meer zijlschotregisters bewaard in de archieven van zijlvesten en dijkrechten. Voor het grote Zijlvest der Drie Delfzijen is er een vrijwel volledige reeks, doorlopend van 1777 tot 1871, zodat hier koppeling met negentiende-eeuwse bronnen geen enkel probleem oplevert.³⁸ Voor het Oterdummerzijlvest (waarvan in de jaren 1755-1756 geen register met eigenaren en gebruikers aanwezig is in het archief van de Hoge Justitiekamer) zijn er kohieren over de jaren 1757 tot 1840 (met hiaten).³⁹ Omvangrijke verzamelingen kohieren voor losse jaren zijn aanwezig voor het Winsumer en Schaphalsterzijlvest (1793-1794), voor het Wetsingerzijlvest (1796 en 1802), voor het Nijesloterzijlvest (1759, 1762, 1765, 1766), voor het Aduarderzijlvest (1798), voor het Dorpsterzijlvest (1756-1757), voor de Oosterstadshamrik (1781, 1792-1793, 1804, 1807-1810) en voor het Scharmerzijlvest (1755 en 1775).⁴⁰

In de archieven van de zijlvesten en van de Hoge Justitiekamer bevindt zich ook nog een aantal kohieren die niet het zijlschot in de eden betreffen, maar een aparte heffing voor een welomschreven uitgave, zoals het onderhoud van een bepaalde brug, waarbij ingelanden van delen van diverse zijl-eden betalingsplichtig waren.⁴¹

Dijkrollen

De situatie is in veel opzichten vergelijkbaar met de zijlschotregisters. Dijkrollen zijn echter alleen beschikbaar voor gebieden die grensden aan zee of aan het Reitdiep, de toenmalige verbinding van de stad Groningen met open zee. Wel zijn meer oude dijkrollen bewaard gebleven in de archieven van de dijkrechten. Daarbij zamelde de Hoge Justitiekamer in de jaren rond 1755 niet alleen de nieuwe, maar ook veel oude dijkrollen in. Dit gebeurde in het kader van de verzending van de hierna nog te behandelen registers van schouwbare objecten.

In de meeste dijkrollen wordt de dijk in stukken (panden) verdeeld, waarbij vermeld wordt wie verantwoordelijk is voor het onderhoud van dat dijkpand. De omvang van het stuk te onderhouden dijk hield verband met de hoeveelheid land die beschermd werd. Omdat niet ieder deel van de dijk even makkelijk te onderhouden viel en uit het oogpunt van risicospreiding, waren er zeer veel panden en moest elke gebruiker zeer verschillende stukken dijk onderhouden, naar rato van het landbezit. In de dijkrollen worden veelal zowel eigenaren als gebruikers vermeld, met de hoeveelheid land die zij bezaten of gebruikten. Bijlage A geeft een overzicht van mij bekende bewaard gebleven dijkrollen. Daar wordt ook aangegeven welke leggers van onderhoudsplichtigen van dijken met veranderingen in de loop der tijd bewaard zijn gebleven.

Registers van schouwbare objecten

Bij de hervormingen van de zijlvesten in de jaren vijftig waren ook schouwregisters opgevraagd, in het bijzonder in een publicatie van 27 december 1754 van de gecommitteerden tot de zijlvesten en dijkrechten. Deze veelal nieuw opgestelde schouwregisters zouden in het vervolg

openbaar zijn, ter vermindering van willekeur.⁴² De eerste ingeleverde schouwregisters waren echter tamelijk summier. Niet alle te onderhouden objecten en onderhoudsplichtigen werden er afzonderlijk in genoemd en er werden diverse klachten ingediend door de ingelanden. Daarom werden er, ter voldoening van een resolutie van 25 februari 1757, nieuwe en veel uitgebreidere registers van schouwbare objecten gezonden. Dit gebeurde niet alleen door de zijlvesten en dijkrechten, maar ook door vele plaatselijke gerechten, volmachten van kerspelen en dergelijke. Deze schouwden naast vrij veel wegen eveneens bepaalde, over het algemeen publiek minder belangrijke objecten. De inhoud en kwaliteit van de diverse ingeleverde registers is wisselend, gezien de discussie die er bestond over wat wel en niet schouwbaar was.

Aangezien er veel wijzigingen plaatsvonden in de namen van onderhoudsplichtigen, vroeg de Hoge Justitiekamer bij resolutie van 8 oktober 1767 nieuwe registers van schouwbare objecten op.⁴³ Deze zijn vergelijkbaar met die uit 1757, hoewel de verzameling minder volledig is. Op 25 mei 1783 vaardigde prins Willem V een nieuw reglement op de zijlvesten uit. Daarbij werd onder meer verordonneerd dat nieuwe schouwregisters volgens een vast model opgemaakt moesten worden en gezonden naar de Hoge Justitiekamer. Veel navolging lijkt dit reglement niet te hebben gehad. Wel zijn er voor Hunsingo vrij veel registers uit de jaren 1782-1783. Schouwregisters uit die jaren uit Fivelingo zijn zeldzamer, terwijl ze voor het Westerkwartier geheel ontbreken. Mogelijk hangt dit mede samen met het verzet van de jonkers tegen dit reglement.

In het archief van de Hoge Justitiekamer zijn vooral uit 1754 en 1757 een grote hoeveelheid schouwregisters bewaard; uit 1767 wat minder en nog weer minder uit 1783. In enkele gevallen gaan deze lijsten gepaard met oudere aantekeningen van objecten en onderhoudsplichtigen, die teruggaan tot de tweede helft van de zeventiende eeuw. Oudere schouwregisters zijn verder maar in beperkte mate aanwezig in de waterschapsarchieven.⁴⁴ Meer fragmentarische gegevens over onderhoudsplichtigen van schouwbare objecten zijn daarin wel te vinden, zoals over de betaling van de boeten. Het materiaal uit de tweede helft van de achttiende eeuw over de schouw in de waterschapsarchieven is voor het overgrote deel identiek aan dat in het archief van de Hoge Justitiekamer. In dearchieven van de andere tot de schouw gerechtigde organisaties, de kerspelen en de redgers (die zowel de functie van rechter als notaris vervulden), is maar weinig te vinden over de schouw.⁴⁵

De registers van schouwbare objecten zijn dus voornamelijk opgemaakt in het kader van de reorganisatie van het waterschapswezen in de Ommelanden. Ze ontbreken daarom voor de tweede helft van de achttiende eeuw voor het Oldambt, dat als stadsjurisdictie onder het gezag van Burgemeesteren en Raad van de stad Groningen viel. Wel zijn er een tweetal veel recentere registers over uit de jaren 1822 en 1833 in het archief van het Termunterzijlvest aanwezig.⁴⁶

3 VISUELE KENNISMAKING

De zijlschotkohieren geven per zijl-eed of schepperij de namen van de gebruikers en de hoeveelheid land in plaatselijke maat (grazen, jukken, akkers, deimten en pondematen).⁴⁷ De registers van grastallen uit 1755 en 1756 vermelden daarnaast de eigenaren. Bij de volgorde in het register kan in beperkte mate rekening zijn gehouden met de ligging van de landerijen.⁴⁸

- 1 Register der landerijen onder de schepperij Innersdijk gehorig, Wijkster of Laanster Eed, met zijn elf Zijlweren uit 1755 (tegenwoordig gelegen in de gemeente Bedum).
- 2 Deel van de 'dijkrolle van 't Cloosterbuider Hammerik', d.d. 4 mei 1767. Hierin is in tegenstelling tot andere dijkrollen niet bij iedere gebruiker en eigenaar de omvang van het land genoteerd. De omvang van de dijkpanden wisselt vermoedelijk steeds naar gelang de omvang van dat landgebruik. De dijkrollen vermelden in volgorde van de dijkpanden de grootte van ieder dijkpand, de naam van de onderhoudsplichtige en veelal ook de omvang van diens landgebruik en de naam van de landeigenaar. De relatie tussen het dijkpand en de precieze plaats van het stuk land is niet altijd duidelijk.
- 3 Eerste bladzijde van het 'register van het schouwbare wegens die schepperie van Westerembden'. Het betreft hier het schouwregister van enige wegen van 1757. De registers van schouwbare objecten vermelden behalve deze objecten in logische geografische volgorde de namen van de onderhoudsplichtigen. De plaatsbepalingen in het register zijn tamelijk summier, terwijl indicaties voor afstanden en oppervlaktes bijna altijd ontbreken.

Register der Landderijen onder
die Scheppen van Anaswijk
gehorig

Wijkster of Laanster Eed met
zijn Elf Lijfsworen

Eijgenaars	Meyers	Grafen
Selph	Sijt Peters en Jan Peters	10
Selph	Eme Roelf	50
De Ker van Niencort	Monke Riids Wed:	50
De Lijgen van Merriën Druiman	Ceke Jans Wed:	120
De Dohende S Kremer in gte	Flomme Sijweds	40
De He F Edelkking	Flarm Sijweds	75
De Merriën van Middel Wijn 64	Monke Jans	95
De He Capit: Segterman 29	Jan Peters Sniek	100
De Ommelanden	Dijf Seger verlaart 34 grite wel gals maan naroopinding 2 grite Min in des gun reden mitende	
De Merriën van Holvinda	Sijmen Halp	40
Pieter Cornellis	Roelf Brechts	47
De Kerke van Deddon 24	Pieter Abels	50
De Kerke van Keerdwold 20		
De Proventie	Gulgijn Lammers	19
De Proventie	Jm Riids	10
De Trell plant et konst	Laas Gverts	- 6
Pieter Cornellis et konst	Pieter Pieters	- 6
De Dohende S Kremer in gte	Pieter Hendriks	- 6
De Lijgen van Roelf Jacobs	Cyolt Sijmens	- 6
Deer Straat Gasthuus	Riender Jacobs Kinder	- 3
Van Harmensen in gte	Jacob Rapsen	17
Eijgen van Roelf Jacobs	Harm Jacobs	56 1/2
		<hr/> 120 1/2

1
Register der
landerijen.

persoon de nieuwe in plaats gekomen
is. Actum den 12 Novemb^r 1760

(was getekent)

H. Cleveringa
Hoe lang Dykrijtus

Deze Rolle eijten nadien sijn in ipse
acta van de metinge eenige onschon-
heder hebben opgedaan, welke niet als
door andere sichte Dykrollen kunnen wor-
den opgelost, is in een verse provisioneel
gemaakt, op dat de schoonwinge sijn
voortgangken hebben, en niet illuair
sen sijn, en is de metinge dus toe gegaan,
dat de schoonwinge soe wel na de tot-
kier toe vigerende Dykrolle, als de-
se nieuwe kan geschieden, op dat nie-
mant in sijn recht door desen sen we-
den benadeelt worden, daer jeder in sijn
rechten gelaten ten petitoir Actum
et supra (was get.)

H. Cleveringa Dykrijtus

De Eijenaars en gebruikers synde die ge-
winge a dato den 4 May 1767 of gewest sijn
en sijn

Volgen
enke welke bij de jongst gekhandene sijn
of niet als een hebben laten aantekenen.

2
Deel van de
'dijkrolle van
't Cloosterbuider
Hammerik',
d.d. 4 mei 1767.

- N° 1 Eijenaars
- 1 Jacob Engberts Schiermanhoeg
- 2 N° 2 Staghonwen
- α De N^o van weke wegen 5 duk
- 3 α Velting wegen 9 duk
- β Symon Driewiers en Conz
- 4 Theod. van Beveren predicaant te Utrecht
- 5 Symon Driewiers en Conz
- 6 α Ipe Munting en
- β Velting
- 7 α Ipe Munting en
- β Velting
- 8 Symon Driewiers en Conz
- 9 Van Derks mander en Alloit Onny
- α De Heer van weke
- β Heer van weke
- 10 α Pieter Smes
- β Geertuda en gracht h. s. J. van V. Barckenborg
- γ Symon Driewiers en Conz
- 11 De Heer Staghonwen
- 12 De kerke Altran
- 13 De Heer van Fedema
- 14 De Heer Staghonwen
- 15 Theod. van Beveren predicaant te Utrecht
- 16 Symon

- N° 1 gebruikers
- 1 Dyke Doewes - 3 = 14 =
- 2 Theod. Pieterij - 1 = 6 =
- 3 α Theod. van weke en
- β Berent Egberts en Conz - 3 = : =
- 4 Nijsen Cornelis - : = 10 =
- 5 Berent Egberts - 1 = 6 =
- 6 α Ipe Munting en
- β Theod. Pieterij en gracht Barckenborg - 13 =
- α Ipe Munting
- 7 Van Gent Pieterij en gracht Barckenborg : = 6 =
- 8 Berent Egberts - : = 12 =
- 9 Theod. Pieterij
- α Berent Egberts en Conz - 2 = : =
- β Pieter Smes
- 10 α Pieter Smes - 6
- β Pieter Smes - 2
- γ Berent Egberts - 1
- 11 Theod. Pieterij - : = 8 =
- 12 Van Gent Pieterij - 2 = 8 =
- 13 Geert Smes - 2 = 8 =
- 14 Theod. Pieterij - : = 10 =
- 15 Nijsen Cornelis - 1 = 1 =
- 16 Berent

Register van het Schouwbaare. Wegens s. s.
 Die Schepperie van Wester Embden
 Als volgt.
 Die Weg in 't Oost op Van. Delle af na Wester Embden.

Noort.		Zuid.
Wibbe Michiels	_____	Jan Cornelis
Eppe Sijmens	_____	adidem
Jan Cornelis	_____	adidem
Sijger Roelofs	_____	Jan Harms
Eppe Sijmens	_____	adidem
Tonnis Pieters	_____	Tonnis Pieters
adidem	_____	Eppe Sijmens
Ebel Luirts	_____	adidem
adidem	_____	Ebel Luirts
adidem	_____	Jacob Roelofs
adidem	_____	Ebel Luirts
adidem	_____	Jan Sijts Wedz
Jan Sijts Wedz	_____	adidem

Van de pomp in het Noort op, na Treerk Tonnisplaats
 en verder.

Oost.		West.
Ebel Luirts	_____	Ebel Luirts
Jacob Roelofs	_____	Jacob Roelofs
Treerk Tonnis	_____	adidem
Pieter Roelofs	_____	adidem
adidem	_____	Jan Sijts Wedz
adidem	_____	Pieter Roelofs

Van het Maarnliet af na Wester Embden

Oost.		West.
Tamme Derks Wedz	_____	Tamme Derks Wedz
adidem	_____	Jacob Sijmens
Jan Rienders Wedz	_____	Tonnis Cla Sen
adidem	_____	Jan Rienders Wedz
Pieter Tjaarts	_____	adidem

3
Eerste bladzijde van het 'register van het schouwbaare wegens die schepperie van Westerembden'.

4 BRONKRITISCH COMMENTAAR

Interpretatie en betrouwbaarheid van de gegevens in de bron

Problematisch voor de registers van grastallen van 1755 is het ontbreken van gegevens voor het overgrote deel van het Oldambt, de Veenkoloniën en Westerwolde. De registers van de Oldambtster waterschappen het Termunterzijlvest en het Tienkarspelenzijlvest zijn in 1755 niet opgevraagd, omdat deze niet tot de Ommelanden behoorden, maar onder de stad ressorteerden. Dat gold ook voor het Oterdummerzijlvest, gelegen op de grens van Oldambt en Ommelanden. Voor de rest van de zestiende, zeventiende en achttiende eeuw zijn er slechts fragmentarisch gegevens over het gebruik van zijlschotplichtige landerijen op individueel niveau beschikbaar. Voor het ene jaar is er een kohier van de ene schepperij en voor het andere jaar is er weer een kohier voor een ander dijkrecht. Deze afzonderlijke kohieren zijn dus in eerste instantie minder geschikt voor onderzoek op provinciaal niveau, maar kunnen wel bruikbaar zijn voor regionaal en lokaal onderzoek, in het bijzonder in de achttiende eeuw.

De dijkrollen bieden meer mogelijkheden tot reconstructie van de bezitsverhoudingen vóór 1750, maar zij beslaan slechts een deel van de kust van de provincie. De aangeslibde landen buiten de dijken die wel geschikt waren voor de landbouw, ontbreken natuurlijk in de rollen. Maar in het bijzonder bij de dijkrechten van de diverse zeventiende-eeuwse kadijken zijn ook de grazen van de binnendijkse landen van een kerspel niet opgenomen. Deze hoefden namelijk niet te zorgen voor het onderhoud van de kadijk, maar van de oude dijk. Lastig is dat in de dijkrollen eenzelfde stuk land vaak diverse keren voorkomt. Dit kwam omdat een gebruiker van een stuk land bijna altijd meerdere dijkpanden moest onderhouden. Een voordeel is echter dat de dijkpanden in de dijkrol genummerd zijn. Dit maakt het eenvoudig de geschiedenis van een bepaald stuk grond in verschillende dijkrollen door de tijd heen te volgen. Omdat boeren niet per se het aanpalende stuk dijk hoefden te onderhouden, bieden de dijkrollen vaak niet zoveel inzicht in de precieze plaats van de onderhoudsplichtige landerijen.

De volledigheid van het aantal grazen in 1755, en daarmee vermoedelijk ook in de andere jaren, is kwestieus. In ieder geval is er veel ophef over de in dat jaar opgegeven zijlschotplichtige grazen.⁴⁹ Die zouden onvolledig zijn, daar de totale aantallen grazen in diverse schepperijen niet altijd overeenkomen met de werkelijke aantallen grazen. Daarbij is in de registers van 1755 regelmatig sprake van vrije grazen en afwijkingen van het aantal verpondingsplichtige grazen. Vergelijking van het totale aantal opgegeven grazen in 1755 met de grazen volgens de verponding van 1721 maakt duidelijk dat een deel van de landbouwgrond inderdaad ont-

brak in die lijsten. In het algemeen waren de opgaven in de kleigebieden zo'n 5 procent lager. Voor het gebied rond Zuidhorn, Slochteren, Bierum en 't Zandt en in het zuidelijk Westerkwartier is het verschil echter veel groter. Vermoedelijk hingen deze verschillen ten dele samen met het niet schotplichtig zijn van buitendijkse landerijen en met gronden van mindere kwaliteit.⁵⁰ Mogelijk ontbreekt ook een enkel register, zoals in ieder geval dat van Zuid- en Noordhorn, van de pompelanden onder Den Ham, van het dijkrecht van de kadijk van de Vierburen en van de kadijk van 't Zandt. Van deze laatste twee bestaan echter wel dijkrollen uit deze periode.⁵¹

De afwaterende zijlvesten sluiten elkaar wat betreft het gebied logischerwijs uit. Onhandig is de overlap tussen de gebieden van zijlvesten en dijkrechten. Dit gold in het Humsterland voor de gebieden van het Homsterzijlvest, het Saaksummerzijlvest en het Dijkrecht van Humsterland. Ook het gebied van het dijkrecht van Farmsum viel ten dele samen met het Farmsummerzijlvest.

De opgave van de hoeveelheden grond per onderdeel van een zijlvest (zijl-eed) of van een schepperij, en niet per kerspel, bemoeilijken het gebruik van de bron. Veel grenzen van zijl-eden kwamen helemaal niet overeen met kerspelgrenzen en vertoonden een nogal grillig karakter. Op de door Siemens gemaakte kaarten is de ligging van de diverse zijl-eden wel goed na te gaan.⁵² De afwijkende gebiedsindeling in een groot deel van de zijlschotregisters maakt het desondanks moeilijk de gegevens daarin te combineren met die uit andere bronnen.

De schouwregisters geven geheel eigen problemen. Er worden doorgaans vrij veel namen van aanpalende gebruikers vermeld. Verdere informatie ontbreekt echter geheel, zodat het niet duidelijk is of het bijvoorbeeld gaat om de gebruiker van een huis of de gebruiker van grond. Om de betekenis van de vermelde namen goed te kunnen duiden is ondersteunend kaartmateriaal, bijvoorbeeld uit het negentiende-eeuwse kadaster nodig. Ook het aanwezige pre-kadastrale kaartmateriaal en achttiende-eeuwse detailkaarten kunnen daarbij behulpzaam zijn.⁵³ Op die manier kunnen betrekkelijk eenvoudig de midden achttiende-eeuwse gebruikers van latere kadastrale percelen worden opgespoord. Daarbij kan de aanwezigheid van diverse geografische aanduidingen en de vermelding van pompen en dergelijke in de registers goed van pas komen.

De kwantitatieve verwerking van de genoemde personen in een bepaald register biedt ook veel inzicht. Mensen met veel grond komen vaak voor, diegenen die alleen een huis hebben maar één of twee keer. Schouwregisters bieden al met al veel kwantitatieve, enigszins vage, informatie. Toch kan men met deze bron, beter dan met de hoger genoemde bronnen, de plaats van de grond en de huizen van bepaalde gebruikers geografisch duiden. Daarbij is het de enige betrekkelijk systematische bron die informatie biedt over de bewoners van huizen. Door het naast elkaar leggen van de registers van 1757, 1767 en 1783 (en ten dele ook 1754) kan via de volgorde van de namen het gebruik van een bepaald stuk grond of een bepaald huis gemakkelijk gedurende een periode van vijftig jaar gevolgd worden.

Gerelateerde en toetsingsbronnen

De opgave in de zijlschotregisters en dijkrollen kan vergeleken worden met de opgave in andere bronnen. In het bijzonder de grastallen van 1755 lenen zich goed voor een vergelijking met de verpondingsregisters van 1721.⁵⁴ Dit is te meer zo omdat in een deel van de kerspelen in 1721 ook de zijlschotplichtige en dijkplichtige hoeveelheden land zijn opgegeven. Een probleem is wel het grote tijdsverschil van vierendertig jaar. De aantallen opgegeven grazen kunnen daarnaast in bepaalde gevallen vergeleken worden met de opgaven volgens koopcontracten, boedelscheidingen en oude inventarissen.⁵⁵ Ook kan men soms een vergelijking maken met de opgaven van verhuurde grazen volgens bewaard gebleven staatboeken.⁵⁶

De koppeling met de kohieren van de grondbelasting in de negentiende eeuw en met de kadastrale bronnen is minder eenvoudig. In de waterschapsarchieven bevinden zich wel enige kohieren van het zijlschot voor de eerste helft van de negentiende eeuw, en in sommige gevallen wordt daarin zelfs al een relatie gelegd met de kadastrale nummers. Voor het grootste deel van het gebied zijn zulke kohieren er echter niet. Alleen door een tijdrovend onderzoek in koopcontracten en andere bronnen kan dit verband gelegd worden. Gezien het aanwezige archiefmateriaal is dit voor de registers van grastallen van 1755 in principe mogelijk. Voor oudere kohieren is dit moeilijker, omdat bronnen als koopakten en dergelijke niet systematisch bewaard zijn in de Ommelanden vóór 1750.

De registers van schouwbare objecten van 1757 kunnen, indien gecombineerd met de registers van grastallen van 1755, duidelijk maken welk deel van de bevolking land in gebruik had. Daarbij kan zo aan de hand van de gebruiker inzicht verkregen worden in de plaats waar bij benadering de opgegeven grastallen lagen. Daarbij is natuurlijk wel goed achttiende-eeuws of kadastraal kaartmateriaal nodig. Een koppeling met de negentiende-eeuwse kadastrale nummers wordt vergemakkelijkt door de aanwezigheid van negentiende-eeuwse leggers in het Provinciaal archief. Vanaf 1855 zijn deze er voor de wegen en vanaf 1885 voor de overige schouwbare objecten.⁵⁷ Deze leggers geven per burgerlijke gemeente naast het te onderhouden object, de naam van de onderhoudsplichtige en de kadastrale nummers van het stuk land waar de onderhoudsplicht op rust. Ze kunnen ook dienen voor de vaststelling van de precieze plaats van het grondbezit, vermeld in diverse dijkrollen, want voor de dijken wordt dezelfde informatie gegeven.

Mogelijke gebruikswijzen van de bron in historisch onderzoek

In grote lijnen zijn de gebruiksmogelijkheden van de zijlschotregisters en de dijkrollen vergelijkbaar met die van de verpondingskohieren. Ze geven inzicht in de verdeling van het grondgebruik en in 1755 ook in de

grondeigendom in een bepaald gebied. Voor de kleigebieden is daartoe door mij een belangrijk deel van de registers in de computer ingevoerd in een databaseprogramma. De resultaten van deze exercitie zijn onder meer gepubliceerd in mijn proefschrift *Voor een handvol stuivers*.⁵⁸ Door vergelijking door de tijd heen of in combinatie met andere bronnen kunnen eveneens ontwikkelingen in de gebruiks- en eigendomsverhoudingen geschetst worden. Op het niveau van het zijlvest, schepperij of dijkrecht zijn voor enkele gebieden vergelijkingen mogelijk over een vrij lange periode vanaf het midden van de zestiende eeuw.

Ook kunnen de zijlshotregisters en dijkrollen gebruikt worden bij de reconstructie van de bewoners- en eigendoms geschiedenis van een bepaald stuk grond, zoals veelvuldig gebeurd is in de Groningse boerderijenboeken.⁵⁹ Tevens kunnen ze dienstig zijn bij naamkundig en genealogisch onderzoek. Voor lokaal en regionaal-historisch onderzoek zijn ze geschikt als uitgangspunt voor het maken van een sociale structuur.⁶⁰ Voor verdere details wordt naar het broncommentaar over de verpondingsregisters verwezen in deze bundel.

De registers van schouwbare objecten vormen, indien systematisch bewerkt, één van de weinige bronnen die het mogelijk maken om de hoofden van huisgezinnen (alleen hoofdbewoners) in de Ommelanden in de achttiende eeuw te reconstrueren. Dit komt omdat er zo weinig lijsten over zijn waar de bewoners van huizen vermeld staan, waardoor niet-boeren veelal aan het oog onttrokken worden. Voor verdere historisch interessante uitspraken, bijvoorbeeld ter verkrijging van informatie over beroepen, is combinatie met andere bronnen nodig. Voor de reconstructie van de dorpsbevolking kan ook gedacht worden aan de combinatie met doop- en trouwboeken. Wel zijn incidenteel kaarten en schetsen overgeleverd met daarop de dijkplichtige gebruiker, bijvoorbeeld van het tussendijkse land van Saaxumhuizen en Den Andel rond 1727.⁶¹

Indien zorgvuldig bewerkt zijn de registers van schouwbare objecten ook een unieke bron voor de ligging van wegen en de plaats van bruggen, dammen en pompen en dergelijke in de achttiende eeuw. Ook kunnen ze inzicht bieden in de plaatsen van bebouwing rond het midden van de achttiende eeuw, toen de bevolking nog beduidend minder omvangrijk was dan bij de opmaak van het kadaster rond 1830. Tot nu toe zijn de Groningse registers van schouwbare objecten nauwelijks gebruikt in historisch onderzoek, voornamelijk ten gevolge van de onbekendheid met het bestaan van deze bron. Hetzelfde geldt trouwens, maar dan in mindere mate, ook voor de zijlshotkohieren en de dijkrollen.

NOTEN

- * Met dank aan R.H. Alma voor adviezen en uitgebreide aanvullingen betreffende de periode voor 1594 en aan M. Schroor voor commentaar.
- 1 B.W. Siemens, *Dijkrechten en zijlvesten* (Groningen 1974) 7-8.
 - 2 Siemens, *Dijkrechten*, 54.
 - 3 M. Schroor, *Wotter; Waterstaat en waterschappen in de provincie Groningen 1850-1995* (Groningen 1995) 28-33.
 - 4 C. Tromp, *De Groningse kerspelarchieven* (Groningen 1982) 11-13, 23-25.
 - 5 Siemens, *Dijkrechten*, 12.
 - 6 C.C. Geertsema, *De zijlvestenijen in de Groninger Ommelanden* (Groningen 1879) 5-7.
 - 7 Zie het broncommentaar over de protocollen van verzegelingen in deze bundel.
 - 8 A.L. Hempenius en C. Tromp, *Inventaris van archieven van zijlvesten en dijkrechten* (Groningen 1994) 5.
 - 9 Geertsema, *De zijlvestenijen*, 12-14, 21.
 - 10 Zie het broncommentaar over de protocollen van verzegelingen in deze bundel. Daarbij zijn vele gegevens over de eigenaren van zijlrechten te vinden in Groningen, Rijksarchief (RA), Archief van de Hoge Justitiëkamer (AHJ), inv. nrs. 2499, 2502.
 - 11 H. Feenstra, *De bloeitijd en het verval van de Ommelander adel 1600-1800* (Groningen 1981) 68-70, 74-76, 400-404; Geertsema, *De zijlvestenijen*, 22.
 - 12 Geertsema, *De zijlvestenijen*, 20, 23-30.
 - 13 Zie daarvoor P. Brood, *Het oude Groninger recht in hoofdlijnen* (Groningen 1999) 6-9, 23-26.
 - 14 Schroor, *Wotter*, 44.
 - 15 J.A. Feith, *Catalogus der Inventarissen van de Archieven der voormalige zijlvestenijen en dijkrechten in de provincie Groningen, meerendeels gedeponneerd in het Rijksarchief te Groningen* (Groningen 1901) 3.
 - 16 N.G. Addens, *Het Tien Karspelenzijlvest tot zijn reglementering* (Groningen 1963) 7-15.
 - 17 Siemens, *Dijkrechten*, 33-34.
 - 18 Deze streken omvatten samen zo'n 1.000 ha vruchtbare grond in diverse buurtschappen. Zijlschotkohieren zijn beschikbaar voor de jaren 1687 (deels), 1756, 1757, 1759, 1762, 1765, 1766 (Groningen, RA, Archief Nijesloterzijlvest, inv. nr. 9; *ibidem*, AHJ, inv. nrs. 2553-2554).
 - 19 Feith, *Catalogus*, algemene inleiding; C.C. Geertsema, *De Zeeweringen, Waterschappen en Polders in de provincie Groningen* (Groningen 1910) 90-96.
 - 20 Hempenius en Tromp, *Inventaris*, 3. Zie ook J. Sijpkens, *Bijdrage tot de geschiedenis van de waterstaatstoestanden van Westerwolde* (Groningen 1924).
 - 21 W.J. Formsma, *De archieven van de Hoge Justitiëkamer in Groningen en andere gewestelijke rechterlijke instellingen tot 1811* (z.j., z.pl.) 11-12; Feenstra, *De bloeitijd*,

- 75; Hempenius en Tromp, *Inventaris*, 5-6; Geertsema, *De zijlvestenijen*, 31-34, 40-43; W.J. Wieringa, *Het Aduarder Zijlvest in het Ommelander waterschapswezen* (Groningen 1946) 193-223.
- 22 Groningen, RA, Handschriften in f, inv. nr. 13b; Groningen, Universiteitsbibliotheek, Handschriften, inv. nrs. PE 75, 321, 325; Groningen, GA, Handschriften in 8°, inv. nr. 5 (hierin ook Kolham ca. 1470). Tot en met 1460 gepubliceerd in R. Alma en O. Vries, 'Summa agrorum in Slochtra; Een gedeeltelijk Oudfriese tekst uit de Ommelanden', *Us wurk, tydskrift foar frisistyk* 39 (1990) 1-48. Hempenius en Tromp, *Inventaris*, 110-111.
- 23 R.H. Alma, 'Landeigenaars in Termunterzijlvest (ca. 1520)', *Gruoninga* 43 (1998) 177. Bronnen: Groningen, RA, Handschriften in folio, inv. nr. 13b, p. 790-792, ook in Groningen, RA, AHJ, inv. nr. 2328; Archief Noorderzijlvest te Onderdendam, Dijkrecht Pieterburen, Westernieland en Wierhuizen, inv. nr. 18.
- 24 Hiervan zijn diverse afschriften, o.a. Archief Noorderzijlvest te Onderdendam, Archief Winsumer en Schaphalsterzijlvest, inv. nr. 1. Zie Hempenius en Tromp, *Inventaris*, 549-552.
- 25 Groningen, RA, Archief Termunterzijlvest, inv. nr. 98 (Gepubliceerd in Alma, 'Landeigenaars' 179-180). Archief Noorderzijlvest te Onderdendam, Archief Wetsingerzijlvest, inv. nr. 1. Groningen, RA, Handschriften in 4°, inv. nr. 5.
- 26 Groningen, RA, Archief Aduarderzijlvest, inv. nrs. 71-72; Ibidem, Handschriften in F°, inv. nr. 13b.
- 27 Geertsema, *De zijlvestenijen*, 12, 14.
- 28 Archief Noorderzijlvest te Onderdendam, Archief Winsumer en Schaphalsterzijlvest, inv. nr. 381; Groningen, RA, Kerspelarchief Zuidbroek, inv. nr. 2.
- 29 Archief Noorderzijlvest te Onderdendam, Archief Winsumer en Schaphalsterzijlvest, inv. nr. 388; Ibidem, Archief Schouwerzijlvest, inv. nrs. 56, 58; Ibidem, Archief Houwerzijlvest, inv. nr. 19. Groningen, RA, Archief Zijlvest der Drie Delfzijlen, inv. nr. 364; Ibidem, Kerspelarchief Bellingwolde, inv. nr. 15.
- 30 Ibidem, Archief Farmsummerzijlvest, inv. nrs. 33-35, 42. Aanvullingen zijn nog te vinden in Ibidem, AHJ, inv. nrs. 2375-2377, 2381, 2394. Archief Noorderzijlvest te Onderdendam, Archief Dijkrecht Kadijk van Warffum en Bredde, inv. nr. 2. Groningen, RA, Archief Dijkrecht Oosterwiltwerd, inv. nr. 20. Zie ook Ibidem, AHJ, inv. nr. 2375.
- 31 Geertsema, *De zijlvestenijen*, 35-38.
- 32 J. de Bruijn, *Plakkaten van Stad en Lande; Overzicht van Groningse rechtsvoor-schriften in de periode 1594-1795*. *Historia Agriculturae XIV* (Groningen 1983) 276; Geertsema, *De zijlvestenijen*, 38-39.
- 33 Geertsema, *De zijlvestenijen*, 40-59.
- 34 Groningen, RA, AHJ, inv. nrs. 2420, 2493, 2554.
- 35 Dat geldt voor de buitendijkslanden van Uithuizermeeden (Ibidem, AHJ, inv. nr. 2491), en voor het Wetsingerzijlvest (Ibidem, inv. nr. 2490).
- 36 Het betreft de kadijk van Uithuizen, de kadijk van Den Andel, het dijkrecht van Pieterburen e.o., het dijkrecht van Schilligeham, het dijkrecht van de Rui-gewaard, Visvliet, Lutjegast en Grijskerk onder Munnekezijlvest, het Kommerzijlvest, en Luetingewolde en Roderwolde onder het Nijesloterzijlvest.

- 37 De belangrijkste verzamelingen van deze kohieren zijn van het Winsumer en Schaphalsterzijlvest (1757, deels: 1756, 1758 en 1759), het Schouwerzijlvest (1757), het Houwerzijlvest (1756), het Dijkrecht van Wierum, en de Hoge en Lage Paddepoel (1756), het Wetsingerzijlvest (1757), het Homsterzijlvest (1759, 1776), het Dijkrecht Pieterburen e.o. (1780), het Aduarderzijlvest (1754), het Dijkrecht van Uitwierde (1756), het Dorpsterzijlvest (deels: 1758-1759, 1776 en 1780), het Slochterzijlvest (1780), het Scharmerzijlvest (deels: 1765-1767, 1780), de schepperij van Holwierde en Marsum (1759 en deels: 1783 en 1792) en het Woldzijlvest (1759). Groningen, RA, AHJ, inv. nrs. 2374, 2376-2377, 2383, 2394, 2409, 2420, 2427, 2434-2435, 2458, 2493, 2512, 2554, 2563.
- 38 Ibidem, Archief Zijlvest der Drie Delfzijlen, inv. nrs. 119-260.
- 39 Ibidem, Archief Oterdummerzijlvest, inv. nr. 23. Aanvullingen zijn te vinden in Ibidem, AHJ, inv. nrs. 2375-2377, 2394.
- 40 Archief Noorderzijlvest te Onderdendam, Archief Winsumer en Schaphalsterzijlvest, inv. nrs. 313, 326-327, 364-365, 441, 456, 508, 567-568, 560, 621, 640, 645; Ibidem, Archief Wetsingerzijlvest, inv. nrs. 4, 5; Groningen, RA, Archief Nijesloterzijlvest, inv. nr. 9; Ibidem, Archief Aduarderzijlvest, inv. nrs. 83-93; Ibidem, Archief Zijlvest der Drie Delfzijlen, inv. nrs. 320, 512, 552.
- 41 Onder andere. Archief Noorderzijlvest te Onderdendam, Archief Winsumer en Schaphalsterzijlvest, inv. nrs. 454, 470, 475, 485, 501, 521, 530, 531, 590, 602, 627, 633, 636. Groningen, RA, AHJ, inv. nrs. 2376-2378, 2493.
- 42 Wieringa, *Het Aduarder Zijlvest*, 219-224.
- 43 Wieringa, *Het Aduarder Zijlvest*, 225-230.
- 44 Zie Hempenius en Tromp, *Inventaris*, passim. Bijvoorbeeld; Archief Noorderzijlvest te Onderdendam, Archief Winsumer en Schaphalsterzijlvest, inv. nr. 447. Drie Delfzijlen, inv. nrs. 346, 352, 382, 384, 414, 429, 453-454, 456 etc.
- 45 Groningen, RA, Kerspelarchief Middelbert, inv. nr. 1; Ibidem, Kerspelarchief Uithuizen, inv. nr. 12; Ibidem, Kerspelarchief Winschoten, inv. nrs. 3-4, 17-26.
- 46 Ibidem, Archief Termunterzijlvest, inv. nrs. 222-223.
- 47 Voor omrekening zie P.R. Priester, *De economische ontwikkeling van de landbouw in Groningen 1800-1910* (Wageningen 1991) 497-502.
- 48 Dit blijkt in ieder geval enigszins het geval te zijn in Kloosterburen en Holwierde.
- 49 Zie het rekest van 9-7-1756 (Groningen, RA, AHJ, inv. nr. 1420 en 2493). Vergelijk ook P.J. van Winter, *De lijsten der hoogstaangeslagenen in het departement van de Westereems 1* ('s-Gravenhage 1939) 95-96.
- 50 R.F.J. Paping, *Voor een handvol stuivers; Werken, verdienen en besteden: de levensstandaard van boeren, arbeiders en middenstanders op de Groninger klei* (Groningen 1995) 317.
- 51 Groningen, RA, AHJ, inv. nrs. 2373, 2418, 2433.
- 52 B.W. Siemens, *Dijkrechten*, kaarten nr. 4 (de zijlvesten van 1500 tot 1848); nr. 8 (Winsumer en Schaphalsterzijlvest); nr. 9 (Houwerzijlvest en Schouwerzijlvest). Zie ook de kaarten in J. Kooper, *Het waterstaatsverleden van de provincie Groningen* (Groningen en Batavia 1939).
- 53 M. Schroor, *De Atlas der Provinciëlanden van Groningen (1722-1726)* (Groningen 1996); M. Schroor, *De Atlas der Stadslanden van Groningen (1724-1729)* (Groningen 1997).

- 54 Zie het broncommentaar over de Groningse verpondingsregisters in deze bundel.
- 55 Zie het broncommentaar over de protocollen van verzegelingen in deze bundel.
- 56 Zie het broncommentaar over de provinciale rekeningen van de voormalige kloosterlanderijen in deze bundel.
- 57 Groningen, RA, Provinciaal Archief, inv. nrs. B V en B VI.
- 58 Paping, *Voor een handvol stuivers*, 71-74, 183-185, 317-319.
- 59 Zie Bijlage B bij het broncommentaar over de protocollen van verzegelingen voor een overzicht van deze boeken.
- 60 Zo zijn o.a. de kohieren rond 1800 gebruikt door Van Winter, *Lijsten van hoogstaangeslagenen*, om het bezit van de rijkste Groningers te achterhalen.
- 61 Schroor, *Atlas der Provinciëlanden*, 35 en kaart 47.
- 62 Gepubliceerd in U.M. Ubbens, *Verdeling middelpart der grietlanden op de uiterdijk van Spijck* (Sneek 1996) 91-114.
- 63 Gepubliceerd in R.H. Alma, 'Dijkrol van Maarslag 1573-1662', *Gruoninga* 43 (1998) 186-189.
- 64 Onder andere gebaseerd op Hempenius en Tromp, *Inventaris*, 11-12.
- 65 Siemens, *Dijkrechten*, 27.

BIJLAGEN**A Vindplaatsen****Zijlschotregisters en lijsten van schouwbare objecten**

Groningen, Rijksarchief (RA), Archieven van de Hoge Justitie Kamer in Groningen tot 1811 (AHJ)

registers van grastallen in 1755-1756 met eigenaren en gebruikers: inv. nr. 2420 (Fivelingo); inv. nrs. 2490-2491, 2493 (Hunsingo); inv. nr. 2554 (Westerkwartier)

overige losse zijlschotkohieren jaren 1751-1780 (soms ouder): inv. nrs. 2358, 2373-2381, 2383, 2394, 2399, 2409, 2414, 2419-2420, 2427 (Fivelingo); inv. nrs. 2434-2437, 2443, 2458, 2474, 2480, 2483, 2493-2494, 2499, 2502 (Hunsingo); inv. nrs. 2508-2512, 2554-2555, 2563 (Westerkwartier)

lijsten van schouwbare objecten 1754, 1757, 1767, 1782 (inclusief enige afschriften van oudere aantekeningen): inv. nrs. 2358, 2414-2419 (Fivelingo); inv. nrs. 2474-2492 (Hunsingo); inv. nrs. 2550-2553 (Westerkwartier).

Daarnaast zijn er nog tal van zijlschotregisters en schouwregisters te vinden in de onderscheiden archieven van de zijlvesten en dijkrechten. Deze berusten gedeeltelijk eveneens in het Rijksarchief te Groningen, maar ten dele ook in te Onderdendam, in het Archief van Noorderzijlvest (zie verder eveneens de noten).

Dijkrollen (van oost naar west)

de dijken bij Termunten 1729, 1757 (Groningen, RA, AHJ, inv. nrs. 2569-2570; Groningen, RA, Gerechten in het Oldambt, inv. nrs. 6413-6414)

de zeedijk van Farmsum 1709, 1719, legger 1709-ca. 1850 (Groningen, RA, Archief Dijkrecht Farmsum, inv. nrs. 3, 14; Groningen, RA, AHJ, inv. nr. 2433)

de zeedijk van 't Zandt 1719, 1755 (Groningen, RA, AHJ, inv. nrs. 2373, 2433)

de dijken van de Vierburen 1652/1656, 1719, 1757 (Groningen, Universiteitsbibliotheek, Handschriften, inv. nr. PE 67. Onderdendam, Archief van Noorderzijlvest, Archief Dijkrecht Vierburen, inv. nr. 20; Groningen, RA, AHJ, inv. nrs. 2418, 2433)⁶²

de zeedijk van Oosterwijtwerd ca. 1630 (Groningen, RA, Archief Dijkrecht Oosterwijtwerd, inv. nr. 12)

de kadijk te Uithuizermeeden 1719, 1757, legger 1742-1820 (Groningen, RA, AHJ, inv. nrs. 2491, 2505, Archief Dijkrecht Kadijk van Uithuizermeeden, inv. nr. 5)

- de oude dijk van Uithuizen en Uithuizermeeden legger 1713-1740 (Onderdendam, Archief van Noorderzijlvest, Archief Dijkrecht Uithuizen en Uithuizermeeden, inv. nr. 2)
- de kadijk van Uithuizen 1676, 1719, 1754, 1757 en 1767, legger 1719-1847 (Groningen, RA, AHJ, inv. nrs. 2491, 2515. Groningen, RA, Archief Dijkrecht Uithuizen en Uithuizermeeden, inv. nrs. 1, 3)
- de oude dijk van Usquert 1625, 1687, legger 1625-1686 (Onderdendam, Archief van Noorderzijlvest, Archief Dijkrecht Usquert, inv. nrs. 1-3)
- de kadijk van Usquert 1719, 1757, 1767, legger 1725-1855 (Groningen, RA, AHJ, inv. nrs. 2491, 2505. Onderdendam, Archief van Noorderzijlvest, Archief Dijkrecht Usquert, inv. nr. 4)
- de dijk van Warffum 1590, de kadijk van Warffum en Breede 1720, 1757, de kadijk van Den Andel 1564, 1754, 1767 (Groningen, RA, AHJ, inv. nr. 617 (meetboek Hopper), 2491. Leeuwarden, Provinciale Bibliotheek Friesland, Collectie Meekhoff Doornbosch. Onderdendam, Archief van Noorderzijlvest, Dijkrecht Pieterburen, Westernieland en Wierhuizen, inv. nr. 18)
- de oude dijk van Eenrum e.o. 1590, legger 1636-1642 (Onderdendam, Archief van Noorderzijlvest, Archief Dijkrecht Pieterburen, Westernieland en Wierhuizen, inv. nr. 18)
- de kadijk van Pieterburen e.o. 1757, 1768, de dijken van Kloosterburen e.o. 1632, 1636, 1652, 1719/1721, 1737, 1757, 1767 (Onderdendam, Archief van Noorderzijlvest, Archief Schouwerzijlvest, inv. nr. 53; Groningen, RA, AHJ, inv. nrs. 2491-2492)
- de dijken van Hornhuizen e.o. 1662, 1734 en 1756 (Onderdendam, Archief van Noorderzijlvest, Archief Dijkrecht van Hornhuizen en Kloosterburen, inv. nr. 2. Groningen, RA, AHJ, inv. nrs. 2492, 2506)
- de dijk van Ulrum e.o. 1720, ca. 1735, 1757, 1767 (Groningen, RA, AHJ, inv. nrs. 2491, 2503-2504)
- de dijk van Tuins bij Leens 1587, de dijk van Maarslag legger 1573-1662 (Groningen, Universiteitsbibliotheek, Manuscripten, inv. nr. 258; Onderdendam, Archief van Noorderzijlvest, Archief Dijkrecht Maarslag)⁶⁵
- de dijk van Zuurdijk e.o. 1757, 1767 (Groningen, RA, AHJ, inv. nr. 2491)
- de dijk van Maarhuizen 1735 (Onderdendam, Archief van Noorderzijlvest, Archief Dijkrecht Schilligeham en Maarhuizen, inv. nr. 2)
- de Reitdiepsdijk onder het Wetsingerzijlvest legger 1732-1817 (Groningen, RA, Archief Wetsingerzijlvest, inv. nrs. 51-52)
- de Reitdiepdijk onder het Aduarderzijlvest legger 1721-1726, 1726, 1747, 1757, 1759, 1766, 1767 en 1794, voor de schepperij Ezinge legger 1683-1704, 1714-1717, 1747-1751 (Groningen, RA, Archief Aduarderzijlvest, inv. nrs. 176-178, 180-181, zie ook inv. nrs. 182-186, 188 en Groningen, RA, AHJ, inv. nrs. 2550-2551)
- de dijk rond Humsterland 1555, deel 1566, 1620, 1657, 1732, 1767 (Gronin-

gen, RA, Archief Dijkrecht Humsterland, inv. nrs. 2-5, 8; Groningen, RA, AHJ, inv. nrs. 2552, 2564-2567)
 de Ruigenaarster dijken 1651, 1732, 1754, 1766 (Groningen, RA, Archief Dijkrecht Ruigewaard, inv. nrs. 1-2; Groningen, RA, Archief van de Hoge Justitiekamer, inv. nrs. 2552, 2568)
 de dijk bij Visvliet 1757, 1767 (Groningen, RA, AHJ, inv. nr. 2553).

Enige zeer oude dijkrollen bevinden zich ook nog in het Aduarder zijlrechtboekje: de dijk van Potterwolde in Drenthe 1490, van Den Ham 1517 en van de nije slachte oftewel de nieuwe dijk 1492 (Groningen, Universiteitsbibliotheek, aanwinst 1994).

B Gedrukte bronnen en literatuur

- Alma, R. en O. Vries, 'Summa agrorum in Slochtra. Een gedeeltelijk Oudfriese tekst uit de Ommelanden', *Us wurk, tydskrift foar frisistyk* 39 (1990) 1-48.
- Alma, R.H., 'Landeigenaars in Termunterzijlvest (ca. 1520)', *Gruoninga* 43 (1998) 177-180.
- R.H. Alma, 'Dijkrol van Maarslag 1573-1662', *Gruoninga* 43 (1998) 186-189.
- Bruijn, J. de, *Plakkaten van Stad en Lande. Overzicht van Groningse rechtsvoorschriften in de periode 1594-1795*. *Historia Agriculturae* XIV (Groningen 1983).
- Feith, J.A., *Catalogus der Inventarissen van de Archieven der voormalige zijlvestenijen en dijkrechten in de provincie Groningen, meerendeels gedeponeerd in het Rijksarchief te Groningen* (Groningen 1901).
- Formsma, W.J., *De archieven van de Hoge Justitiekamer in Groningen en andere gewestelijke rechterlijke instellingen tot 1811* (z.j. z.pl.).
- Geertsema, C.C., *De zijlvestenijen in de Groninger Ommelanden* (Groningen 1879).
- Geertsema, C.C., *De Zeeweringen, waterschappen en polders in de provincie Groningen* (Groningen 1898).
- Hempenius, A.L. en C. Tromp, *Inventaris van archieven van zijlvesten en dijkrechten in het Rijksarchief Groningen en bij het waterschap Hunsingo* (Groningen 1994).
- Kooper, J., *Het waterstaatsverleden van de provincie Groningen* (Groningen en Batavia 1939).
- Meekhoff-Doornbos, P.H., *Catalogus van de archieven der zijlvestenijen en dijkrechten, welke thans het waterschap Hunsingo vormen* (Groningen 1905).
- Paping, R.F.J., *Voor een handvol stuivers. Werken, verdienen en besteden: de levensstandaard van boeren, arbeiders en middenstanders op de Groninger klei* (Groningen 1995).
- Schroor, M., *Wotter; Waterstaat en waterschappen in de provincie Groningen 1850-1995* (Groningen 1995).

- Siemens, B.W., *Dijkrechten en zijlvesten* (Groningen 1974).
 Tromp, C., *De Groningse kerspelarchieven* (Groningen 1982).
 Ubbens, U.M., *Verdeling middelpart der grietlanden op de uiterdijk van Spijck* (Sneek 1996).
 Wieringa, W.J., *Het Aduarder Zijlvest in het Ommelander waterschapswezen* (Groningen 1946).
 Winter, P.J. van, *De lijsten der hoogstaangeslagenen in het departement van de Westereems 1* ('s-Gravenhage 1939).

C Begrippenlijst⁶⁴

- binnenschot
 geldelijke omslag naar de grootte van het landbezit van de ingelanden in een schepperij, meerdere schepperijen of delen van schepperijen.
- diepschot
 geldelijke omslag over afwaterende ingelanden tot onderhoud van een bepaalde waterweg (diep).
- dijkrecht (ook dijschepperij)
 organisatie belast met het beheer van een dijk, soms ook de afwatering in het aan de dijk grenzende gebied.
- dijkrol
 legger met de namen van onderhoudsplichtigen van een dijk en aanwijzing van het stuk te onderhouden dijk (pand).
- eed (ook zijl-eed)
 onderdeel van een schepperij of soms een dijkrecht.
- grastal
 omvang van een stuk land, veelal gemeten in de per kerspel van grootte wisselende grazen van circa 0,4 tot 0,5 ha.
- Hoge Justitiekamer
 het in 1749 uit de Hoofdmannenkamer ontstane hoogste rechtscollege van de provincie Groningen.
- ingelanden
 gebruikers van landerijen en huizen binnen het gebied van een waterschapsorganisatie.
- kadijk
 relatief lage dijk met een slechts beperkte waterkerende functie, langs de kust is dit uiteindelijk vaak de nieuwe dijk geworden.
- kerspel
 aanduiding van het gebied van een parochie, op welk niveau ook tal van andere zaken geregeld werden, onder meer wat betreft het onderhoud van wegen en dergelijke.
- pand
 deel van een dijk dat door een specifieke ingeland moet worden onderhouden.

- schepperij
onderdeel van een zijlvest, vaak zelf onderverdeeld in eden, soms in zijlrechten.
- schouwbare objecten
wateren (tochten, maren), bruggen (tillen, klappen), duikers (pompen, zijlen), sluizen (zijlen), dammen, balken, ommetreden, dijken en wegen die aan de controle op het onderhoud door een bepaalde organisatie onderhevig zijn.
- schotschietende grazen
stukken land waarover zijlschot verschuldigd was (zie ook gra-stallen).
- zijl
sluis met deuren voor passerende schepen of een duikersluis met pomp gelegd in een zeedijk, beide bedoeld voor de afwatering.
- zijl-eed
onderdeel van een schepperij of soms een dijkrecht.
- zijlschot
geldelijke omslag van een zijlvest ter bestrijding van haar algemene kosten, meestal naar evenredigheid van de grootte van het landbezit.
- zijlvest
gebied met een eigen waterhuishouding, met afwatering naar zee door één of meer zijlen.⁶⁵ Soms ook synoniem voor schepper of zijlrechter.